



ІХ
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
У СВІТЛІ
РЕГІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

ПОЛЕ У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Розглядається проблема локалізації історико-географічного об'єкта Поле, яке згадується у “Слові о полку Ігоревім” та давньоруських літописах.

Ключові слова: історична географія Київської Русі, “Слово о полку Ігоревім”, Сіверщина, Путивль, Сейм.

Серед численних актуальних питань історичної географії Київської Русі, зокрема Східного Лівобережжя, окреме місце посідають проблеми, пов'язані з походом Ігоря Сіверського у Половецький Степ навесні 1185 року.

У даній статті зупинимося на одному місці “Слова о полку Ігоревім”, що знаходить відповідники в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Йдеться про іменник “поле”.

Вже давно помічено, що більшість художніх образів “Слова о полку Ігоревім” базується на термінах, що, у свою чергу, означають цілком об'єктивні реалії і часто напряму співвідносяться з конкретними подіями, постатями, явищами.

У зв'язку з цим великий інтерес становить широковідомий заклик, вміщений у “золотому” слові Святослава Всеволодовича: “Загородите полю ворота своїми острыми стрелами”.

В цілому фраза, що розглядається, виглядає досить прозорою і до недавнього часу не викликала сумнівів щодо її трактування. Згідно із загальноприйнятою думкою, йдеться про необхідність перекрити певну ділянку порубіжжя зі Степом, яка внаслідок поразки на Каялі опинилася без захисту, чим незабарилася скористатися половці, тобто “поле”. Саме таке тлумачення “поля” як прямого синоніма етнічному половці, жителі степу є традиційним, починаючи з видання 1800 р., і подається як єдине можливе у словнику-довіднику “Слова о полку Ігоревім”¹. Як метонімічне означення половців, “обитателів поля”, трактує цей іменник в “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” Л.В.Соколова². Там же В.М.Шапошников зазначає, що “данное словоупотребление метонимически обозначает население половецкой степи”³.

Серед останніх праць, в яких автори торкаються означеного питання, слід назвати грун-

товну книгу Ю.В.Підлипчука, де “поле” трактується як степ: “Загородите степи путь”⁴.

Тут одразу необхідно зробити застереження, що і в наведеній праці, і в багатьох інших коментарях та перекладах неправомірно вживається слово “степ”, тоді як давньоруські літописи його не знають - не маємо жодного випадку вживання його у давньоруських текстах⁵.

В.П.Тимофеев, аналізуючи лексему “загородите”, залишає без коментаря іменник “Поле”, хоча й подає його як власну назву з великої літери⁶.

Окремо треба сказати про позицію відомого знавця давньоруського літописання Б.І.Яценка. Так, обстоювана у багатьох працях вченого неординарна теза про те, що похід Ігоря Святославича був спрямований проти суздальців, яких Автор “Слова” ніби називає “хінова”, у розлогій останній його книзі, дещо підсумовуючи попередні напрацювання, вже остаточно утверджується: “Буй-тур Всеволод лишався у Курську, перебивши Полю (тобто теж суздальцям) ворота саме тоді, коли Ігор вступив у Переяславську землю. А Ігор Сіверський взяв місто Глібів, помстившись переяславцям за руйнування своїх земель”⁷. Ніяких підтвержень мовленому Б.І.Яценко не наводить.

Тепер зупинимося власне на лексемі “поле”, що зустрічається у “Слові” 17 разів⁸. У 16 випадках - у значенні відкритого місця, безлісного рівнинного простору. У фольклорі чисте поле - це місце підвищеної небезпеки, де часто трапляються різноманітні біди. Зрозуміло, що “поле” виступає як зона зустрічей з ворогом. Писемні джерела теж подають кілька прикладів вживання цього іменника в значенні степовиків, кочовиків, поганих.

У давньоруських літописах десятки разів теж зустрічається іменник “поле” як ворожа або така, що знаходиться за межами Русі, територія. Це випадки на кшталт “поле поло-

вецьке”, “татарське”. Ці назви не мають чіткої географічної прив’язки і в більшості випадків вказують на землі, що знаходилися за Ворсколю, Доном, за південними або східними околицями держави. Кілька разів трапляється вживання лексеми і в значенні половці, тобто в тому ж смислі, який вбачають дослідники й у фразі “Слова”. Єдиним місцем твору, де цю лексему використано в іншому значенні, є розглядуване нами.

“Відкриття” або “закриття” воріт є стійким фразеологізмом - компонентом феодальної символіки, що десятки разів використовується літописцями як термін, пов’язаний із конкретними географічними об’єктами. Він відноситься до ряду феодальної лицарської символіки типу “зламати списа”, “взяти на щит”, “стати у стремено” і т.ін., які широко використовує і автор “Слова”. У творі, окрім аналізованої, є ще три фрази, які стосуються нашого питання:

затворив Дунаю ворота;
отворяєши Киеву врата;
отвори врата Новуграду.

Ці приклади повністю відповідають схемі вживання термінів у літописах - йдеться про абсолютно реальні географічні об’єкти. Інше питання, що іменник “ворота” має символічне значення, оскільки, зрозуміло, при здобутті міста ніхто особливо не турбувався про відкриття або зачинення воріт - їх ламали, палили, просто ігнорували, вриваючись у міста через проломи у стінах, по драбинах і т.ін.

Деякі коментатори, і зокрема Д.С.Ліхачов, наполягають, що у випадку з Дунаєм йдеться про Ярослава Осмомисла, який “затворил ворота своей земли от Дуная”, тобто від країн, що знаходяться на Дунаї⁹. В такому тлумаченні відомого вченого відчувається деяка натягнутість, адже занадто розпливчата, з широкими можливостями семантичного варіювання фраза, при такому її розумінні, порушує стилістику твору і його логічну послідовність при викладі конкретних реалій. Якщо погодитись з Д.С.Ліхачовим, що Дунай - це якісь країни, від яких Ярослав “затворился”, тоді неодмінно постає питання: що ж то за “ворота”? “Ворота”, що “затворяються”, в поетичній системі “Слова” повинні мати цілком реальне означення. Зрозуміло, йдеться не про матеріальну дерев’яну конструкцію - геніальний Автор мислить іншими категоріями - напівсимволами, але в основі їх завжди лежать усім зрозумілі поняття. Отже, таке

прочитання фрази не відповідає традиції вживання словосполучення і порушує систему, якої додержується (як це видно з двох інших випадків) і Автор. Йдеться, звичайно, про конкретну місцевість - вузький прохід, який і мав назву Залізні ворота¹⁰.

Позиція Д.С.Ліхачова стосовно Дунаю, думається, викликана випадком, коли система ніби порушується ще більше. Це ситуація з іменником “поле”, якщо розглядати його традиційно, де “поле” - це половці.

Враховуючи надзвичайну точність і доцільність Автора при використанні тієї чи іншої лексеми, його бездоганний поетичний слух, а також педантичне дотримання логіки “конкретності художнього образу, що лежить в основі терміну”¹¹, ми можемо дійти наступного.

У трьох із чотирьох випадків вживання широковідомого фразеологізму (фактично - терміну) з “воротами” Автор дотримується традиційного підходу, будуючи стрункий семантичний ряд, який складається з назв географічних об’єктів - Києва, Новгорода, Дунаю. В четвертому ж випадку - з фразою, яку ми розглядаємо, - він або, виявляючи непослідовність, припустився помилки, або свідомо вдався до порушення цього ряду, ввівши до його складу явно недоречних тут “половців”, якщо так розуміти, згідно із сучасними тлумаченнями, “поле”. Ми не маємо жодної підстави стверджувати перше і не бачимо логіки в другому.

У цій ситуації є й третій варіант - помилка криється не в самому творі, а у неправильному тлумаченні лексеми “поле”. Для цілісності семантичного ряду необхідно, щоб цей іменник означав не половців, а, як і в трьох інших випадках (нагадаємо - з Дунаєм, Києвом, Новгородом), певний географічний об’єкт.

Іпатіївський літопис містить майже паралельну фразу з докором Святослава Київського на адресу Ольговичів: “отвориша ворота на Роусьскою землю”¹². Співставивши цю фразу з тією, яку ми розглядаємо, можна дійти висновку, що літописець ототожнював певну територію Руської землі з “полем”.

Вся складність вирішення питання щодо локалізації “воріт поля” обумовлювалася тим, що під іменником “поле” дослідники - переважно філологи - вбачали збірне “половці”. При чому, що характерно, таке розуміння виникало на підставі аналізу тексту лише “Слова”.

Проте, окремі дослідники, зокрема історики, зверталися до цього питання, оче-

видно відчуваючи, що йдеться про якусь більш конкретну річ, ніж умовність художнього образу, в основу якого покладено теж досить умовну в географічному плані ділянку порубіжжя.

Так, вже майже 200 років тому П.Г.Бутков зазначав, що “Страна к востоку от р.Голтвы и левая р.Семи называлась поле”¹³.

Згодом таке досить умовне визначення вченого деталізувалося і уточнювалося іншими дослідниками. Зокрема, М.П.Барсов, намагаючись визначити кордони між Переяславщиною та Сіверщиною, підкреслював: “На северо-востоке Переяславский рубеж должен был проходить первоначально у сближающихся между собой верховьев Ворсклы, Псела и Сулы, по холмистому водоразделу их с Посемьем. Между Посемьем и Переяславскими владениями простиралось поле”¹⁴. (Останнє слово М.П.Барсовим виділено - В.З.).

Інакше підходили до розв’язання цього питання історики й археологи другої половини ХХ ст. О.К.Зайцев, М.П.Кучера¹⁵, В.В.Єнуков та деякі інші вчені. Так, на підставі літописних даних, але без зв’язку зі “Словом”, вони зазначали, що під “полем”, очевидно, розумілася територія межиріччя Сейму і Псла.

Зокрема, О.К.Зайцев писав, що “Под “Подем”, вероятно, подразумеваются безлесные земли междуречья Сейма и Псла. Крутой правый берег и дубравы вдоль течения Псла были удобны для надежной обороны Посемья. Возможно, в районе современного г.Сумы, где течение Псла обращается к югу, шла граница Курского Посемья с территорией г.Верь, куда беспрепятственно приходили половцы в 1113, 1127 гг. и во второй половине XII в.”¹⁶.

Б.О.Рибаків спробував окреслити розташування “воріт”, які, на його погляд, знаходилися в районі м.Вир (сучасне Білопілля)¹⁷. Розвинув і конкретизував цю думку з залученням археологічних матеріалів Ю.Ю.Моргунов, який визначив логіку спорудження “воріт” - міст-фортець у вузькому проході на землі Русі в районі Виру¹⁸. Торкалися питання географії цього “степового коридору” також В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий¹⁹.

Вичленив згадки цього іменника як означення конкретної місцевості від випадків його традиційного вживання у тексті Іпатіївського літопису і досить умовно наніс “Поле” на карту Л.Є.Махновець²⁰.

Нещодавно детально розглянув випадки вживання цього топоніму в літописі та у

“Слові” і досить вдало здійснив локалізацію окремої його ділянки в районі Курська В.В.Єнуков²¹.

Також слід відмітити цікавий факт, що саме на східних землях цього Поля, тобто у Посуллі, скіфологи Ю.В.Болтрик та О.Є.Фіалко відмічають наявність у ранньому залізному віці північного крила трансскіфського тракту, зазначаючи, що “все крупнейшие погребальные сооружения юга Восточной Европы скифского времени были воздвигнуты только на этой трассе или в непосредственной близости от нее”²².

Отже, аналізу згадок цього об’єкту в писемних джерелах із прив’язкою до географії подій “Слова”, тобто до вірогідного місця прориву Гзи через Поле на шляху до Путивля, окрім кількох наших невеликих повідомлень²³, досі здійснено не було.

Іпатіївський під 1146, 1147 (двічі), 1159 (двічі), 1160 (двічі), 1184 рр. та Лаврентіївський під 1159 р. (двічі) літописи містять важливу інформацію стосовно “поля”. Отже, розглянемо кілька досить переконливих прикладів.

Під 1147 р. Іпатіївський літопис сповіщає про події, що розгорнулися після вбивства Ігоря Ольговича. Гліб Юрійович та Святослав Ольгович підійшли до Курська, і за згодою курян Гліб Юрійович призначив до них посадника, а потім князі підійшли до Вири, де “посажа посадники свои Глеб Гюргевич по Посемью за полем”²⁴.

Таким чином, з цього повідомлення випливає, що “Поле” знаходилося між Виром та Посем’ям. На цій території ця його ділянка локалізується досить надійно.

У продовження цих подій маємо ще одне повідомлення цього ж джерела. Коли жителі Уненіжа, Білої Вежі та Бохмача дізналися, що Ізяслав Мстиславич із братом Ростиславом спалили місто Всеволож, то “побегоша Черниговоу”. Князі ж послали за ними й наздогнали “на поли”. Події відбувалися біля Глібля²⁵. У даному випадку йдеться про землі, розташовані біля кордонів Чернігівського князівства. Глібль локалізується або на місці городища біля с.Шевченкове (Конотопський р-н Сумської обл.), або у с.Красний Колядин (Талалаївський р-н Чернігівської обл.)²⁶, що знаходиться за 80 км на південний захід. У даному випадку це питання не є принциповим, оскільки обидва археологічні об’єкти потрапляють у зону локалізації Поля. Отже, ця його ділянка знаходилася дещо південніше розглянутої вище.

У 1160 р. до Ізяслава Давидовича, який перебував у Вирі, прийшло багато половців, і з цією “всею силою половецькою” він вирушив проти Святослава Ольговича на Чернігів. Але останній, зібравши значне військо, вирушив назустріч, і Ізяславу довелося відступити. Він, як це впливає з літописного повідомлення, відійшов на відстань денного переходу і дійшов до Ігоревого броду²⁷. Таким чином, маємо низку конкретних орієнтирів, що дає можливість досить точно локалізувати Ігорів брід. Останній, на слухну думку Л.Є.Махновця, знаходився на р.Борозна²⁸. Далі Ізяслав Давидович рушив до Виру “у поле”.

Аналогічну інформацію, але більш узагальнено, подає і Лаврентіївський літопис²⁹.

Влітку 1160 р. Ізяслав Давидович разом із братами та чернігівськими Ольговичами (Святославом та Ярославом Всеволодовичами, Олегом Святославичем) вирушив до Переяславля, аби примусити Гліба Юрійовича приєднатися до походу проти Ростислава Мстиславича Київського. З контексту впливає, що вирушили вони з Чернігова. В цей час до Ізяслава прийшло багато половців і він “поеха противу Половцем в поле и совокупився с Половци поеха к Переяславлю”³⁰.

Простоявши два тижні і нічого не дочекавшись, Ізяслав, коли дізнався, що Ростислав вирушив проти нього, утік, а половці “бежаша в поле”³¹.

Маршрут руху з Чернігова до Переяславля встановити важко, але зрозуміло, що тут ділянка Поля знаходилася десь між Черніговом та Переяславлем. Враховуючи попередні дані, можемо припустити, що Ізяслав у цей час перебував у Вирі, бо літопис свідчить, що половці прийшли до Ізяслава, і в той же час він виїхав до них назустріч в Поле. Мало вірогідно, щоб вони підійшли аж до Чернігова. Інші ж князі вирушили до Поля з Чернігова.

Тепер зупинимося ще на одному важливо-му місці, пов'язаному з Ігорем Святославичем, героєм “Слова о полку Ігоревім”. У лютому 1185 р. половецький хан Кончак став на Хоролі і послав послів до Ярослава Чернігівського “мира прося”. Ярослав, у свою чергу, відіслав до Кончака свого посла воеводу Олестина Олексича. У справу, як можна бачити, виходячи з літопису, мирних переговорів втрутився Святослав Київський і 1 березня розгромив половців на Хоролі. Ярослав у цьому участі не брав, логічно мотивуючи тим, що послав до половців свого воеводу: “а не могу

на свои муж поехати”. Ігор же на заклик Святослава відповів, що половці є всім спільний ворог і радився з боярами, як швидше дійти на з'єднання з військами київського князя: “переехати полкы Святославля”. Бояри відмовляли Ігоря, кажучи, що вже пізно, встигнути неможливо. Ігорю це не подобалося, бо він хотів “ехать полем перек, возле Сулу”. Але чи великий обледенілий сніг, чи туман завадили цьому³².

Ці події стали приводом для численних звинувачень Ігоря, який, мовляв, ухилився від загальнодержавних цілей. Б.О.Рибаків, здійснивши детальний аналіз цього повідомлення, провів розрахунки відстаней та хронології і дійшов висновку, що Ігор міг би встигнути до Святослава. Вчений пропонує різні варіанти гіпотетичного маршруту Ігоря до верхів'їв, середньої чи нижньої течій Хоролу³³. Ми не будемо зупинятися на тогочасних політичних колізіях (сварку Ігоря з Володимиром Переяславським, що унеможливило рух Ігоря землями Переяславщини; переговори Ігоревого сюзерена Ярослава Чернігівського з Кончаком, що відбувалися саме в цей час) - це тема для окремого дослідження, а повернемося до географії “поля”.

Важливо у даному випадку, що “возле Сулу” Б.О.Рибаків трактує як рух вздовж, а не поперек - “перек” русла цієї річки, не враховуючи пряму вказівку літопису, що Ігор планував “ехать полем”. Характерно, що у відомій монографії, здебільшого присвяченій саме географії походу Ігоря, Б.О.Рибаків точно подає літописний рядок (“Хоте же ехати полем перек, возле Сулу”³⁴), а в останній розлогії праці вченого цей же рядок виглядає інакше: “хоте же ехати переди Полем возле Сулу”³⁵, що принципово змінює географічну ситуацію.

Відомий знавець літератури Древньої Русі О.В.Творогов, очевидно зовсім не пов'язуючи “поле” з конкретною місцевістю, переклав: “хотел он ехать по степи прямоком, по берегу Сулы. Но была распутица, так, что войско за целый день не смогло бы преодолеть и поля от края до края”³⁶.

Аналогічний переклад і у В.Ю.Франчук: “хотів він їхати навпростець, берегом Сули. Але був туман великий, так що військо за цілий день не змогло б переїхати поле з краю в край”³⁷.

Як видно, і О.В.Творогов, і В.Ю.Франчук не ідентифікують “поле” цього місця літопису

ні з реальним природним й історичним об'єктом, ні зі згадкою його у “Слові”, ні з іншими літописними згадками. Лише у перекладі Л.Є.Махновця, який, як вже йшлося, у ряді випадків розумів під цим словом історико-географічний об'єкт, це речення передано адекватно літопису і за формою, і за змістом: “бо він хотів їхати полем наперек, коло Сули”, хоча й не виправдано, на нашу думку, подано іменник не як власну назву, а з малої літери³⁸.

У світлі вищевикладеного ситуацію, очевидно, слід пояснювати наступним чином. Ігор планував перетнути Поле напроти верхів'їв Сули (можливо, через Піщаний брід), тобто майже по прямій: Путивль - Вир - верхів'я Сули. Таким чином, згадка Поля у такому контексті дає можливість досить точно визначити його розташування у цьому регіоні.

Отже, у цих випадках однозначно йдеться про “поле” як власну назву (Поле-!) внутрішньої території давньоруської держави. Завдяки контексту, багатому на назви інших географічних об'єктів, маємо можливість окреслити його місце розташування. Це велика, відносно маловодна смуга землі (умовно її можна називати сухоходом), що простягалася на північний схід від Києва через Задесення, проходила між середнім Сеймом - верхів'ями Сули, і далі - до району Курська та на схід у Подоння. Найбільш вузьке її місце було в районі Виру, де, як ми вже зазначали, і знаходилися “ворота”. У зв'язку з цим важливим є правильне тлумачення етимології назви давньоруського міста Вир. Цей іменник на діалектах чуваської та “прататарської” (булгарської) мов означає “степ, поле”. Так, ім'я верхових чувашів ще на початку ХХ ст. було “вір'ял” - “народ поля, степовий народ”³⁹. Характерно, що назви на пол-, вир- зустрічаються в районі булгарських центрів на Волзі, скіфських та слов'янських поселень на Дону і в розглядуваному межиріччі Сули-Сейму, тобто вузлових місцях магістралі Київ-Булгар. “Вир” - дуже вірогідно, переосмислена калька зі слов'янського

“поле”¹. Така схема досить чітко узгоджується з географічними міркуваннями. Виходить, що цей суходол пов'язував Середнє Подніпров'я (район Києва) через Середній Дон із Волгою².

Таким чином, розташування Поля фактично співпадає (принаймні, до Дону) з трасою магістралі Київ-Булгар, надійно локалізованою на підставі даних Аль-Ідрісі та археологічних матеріалів О.П.Моцею та А.Х.Халіковим⁴⁰. Опоередковано підтверджують наявність потужного торговельного шляху й інші археологічні матеріали, зокрема відкриті на Полі поблизу Контотопу артефакти з арабськими написами⁴¹.

Отже, цим Полем у районі Виру, оминаючи Посульську лінію оборони з півночі, і намагалися проходити на Чернігів та Київ половці. Саме ця ділянка руського порубіжжя і опинилася відкритою внаслідок поразки на Кааялі - “ворота” в Руську землю залишилися без охорони. Сюди і вдерлися половці на чолі з ханом Гзою. Але вони не пішли по Полю, а, перетнувши його, напали на Путивль. Кончак же, як відомо, рушив на південь до Переяславля.

Все це дає змогу зовсім інакше сприймати фразу “Слова” “загородите Полю ворота своїми острыми стрелами”, адже йшлося про цілком конкретний регіон - саме сюди і поквапився направити війська Святослав Всеволодович.

1 Пояснення назви “Вир” як такої, що походить від географічного терміну “водоверть, вир”, є правильним, але не повним. Воно стосується пізнішого, вторинного переосмислення слов'янським населенням іншомовної лексеми - контамінацією зі звичними “вирувати, крутити”. Це відбулося, коли зв'язки з Волзькою Булгарією стають менш інтенсивними і торговельна магістраль, що пролягала по Виру-Полю, втрачає основну свою функцію. Сталося це приблизно у кінці ХІ ст., адже вже у середині ХІІ ст. літописці не знають первинного значення іменника Вир, не ототожнюючи його з “полем”. У зв'язку з цим і сучасна назва міста, в межах якого знаходиться “старе Вирське” городище - Білопілля - є не випадковою, як і розташованих неподалік Миропілля та двох Краснопілля. Традиційні пояснення, що ці назви у ХVІІ ст. були занесені переселенцями, є неточними. (Див.: Звагельський В.Б. Про походження назви давньо-русського міста Вир // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.63-64).

2 Тут, принагідно, необхідно вказати на великий ступінь вірогідності того, що назва цього Поля пов'язана з етнонімом “поляни” і ще глибше - з “полі-полами” скіфських часів.

Джерела та література

- 1 Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. - Вып.4. - Л., 1973. - С.131.
- 2 Соколова Л.В. Поле // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - СПб., 1995. - Т.4. - С.138.

- 3 Шапошников В.Н. Поле Половецкое // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - СПб., 1995. - Т.4. - С.139-140.
- 4 Подлипчук Ю.В. “Слова о полку Игореве”: Научный перевод и комментарий. - М.,

2004. - С.227.
- 5 Зализняк А.А. "Слово о полку Игореве": Взгляд лингвиста. - М., 2004. - С.156.
- 6 Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - С.406.
- 7 Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім". - К., 2006. - С.301.
- 8 У "Энциклопедии "Слова о полку Игореве" помилково - 15 (див.: Соколова Л.В. Указ. соч. - С.138).
- 9 Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.212-215.
- 10 Махновець Л. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - С.59.
- 11 Лихачев Д.С. - Указ. соч. - С.214.
- 12 Полное собрание русских летописей (Далі - ПСРЛ). Том второй. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Стб.645.
- 13 Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.53.
- 14 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - С.142.
- 15 Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). - К., 1984. - С.13; Він же. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999. - С.156.
- 16 Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С.96.
- 17 Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216; Він же. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М., 1972. - С.405.
- 18 Моргунов Ю.Ю. "Полю ворота" по археологическим данным // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина. Мат. науч. конф. - Путивль, 1986. - С.23-24; Он же. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.22, 97-99.
- 19 Коваленко В.П., Ситий Ю.М. До питань про закономірності розміщення поселенських структур X - середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.43-44.
- 20 Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис руський. - К., 1989. - С.564; карта Східної Європи.
- 21 Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005. - С.13-22; Он же. История Посемья - Курской волости на рубеже эпох (IX-XI века). - Автореф. дис. ... доктора ист. наук. - Курск, 2007. - С.6-8.
- 22 Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Басовское городище - центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. - Харьков, 1995. - С.45.
- 23 Звагельський В.Б. До питання локалізації "Поля" південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - С.52-55; Він же. Про шлях Ігоря Сіверського. Історіографія та дослідження 1-го етапу маршруту. - Суми, 1999. - С.12-18.
- 24 ПСРЛ. - Стб.356.
- 25 Там само. - Стб.358.
- 26 Сытый Ю.Н. Черниговское Задесенье в составе вотчины черниговских князей (к постановке проблемы) // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". Тезисы докладов. - Чернигов, 1988. - С.35; Он же. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". - К., 1990. - С.62-64; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.
- 27 ПСРЛ. - Стб.506.
- 28 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. - К., 1989. - С.277.
- 29 Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - Стб.350.
- 30 ПСРЛ. - Стб.514.
- 31 Там само.
- 32 ПСРЛ. - Стб.637.
- 33 Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.212, 214-216
- 34 Там само. - С.214.
- 35 Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - С.60.



- 36 Летописные повести о походе князя Игоря. (Подготовка текста, перевод и комментарии Творогова О.В.). Из Ипатьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси. - М., 1980. - С.351.
- 37 Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упорядкування, текстологічне дослідження та переклади В.Ю.Франчук. - К., 1988. - С.181.
- 38 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. - К., 1989. - С.336.
- 39 Новый Энциклопедический словарь. Десятый том. Вельнер - Власть дисциплинарная. - СПб., 1912. - С.774.
- 40 Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар - Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997. - С.5, 75, 137.
- 41 Беляева С.А. Разведка на р.Сейм // Археологические открытия. 1971 г. - М., 1972. - С.313; Она же. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). - К., 1982. - С.66; Белінська Л., Терещенко В., Євтушенко О., Звагельський В. Археологічні знахідки з Конотопщини // Сумська старовина. - №№VIII-IX. - 2001. - С.188.

Виктор Звагельский

Поле в “Слове о полку Игореве” и древнерусских летописях

Рассматривается проблема локализации историко-географического объекта Поле, упоминаемого в “Слове о полку Игореве” и древнерусских летописях.

Ключевые слова: историческая география Киевской Руси, “Слово о полку Игореве”, Северщина, Путивль, Сейм.

Victor Zvagelsky

Field in the “Song of Igor’s Campaign” and the ancient chronicles

We consider the problem of localization of the historical and geographical object field, referred to in the “Song of Igor’s Campaign” and the ancient chronicles.

Key words: historical geography of Kievan Rus, “Song of Igor’s Campaign “ Severschina, Putivl, Seym.

